

ВИДИ ТА РОЛЬ АТРАКТОРІВ У ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ (НА ПРИКЛАДІ СИНОНІМІЧНОЇ АТРАКЦІЇ)

У статті на прикладі синонімічної атракції в українській мові розкрито загальні закономірності дії атракторів у лексико-семантичних процесах. З'ясовано, які функції виконують атрактори в системі мови та мовлення, здійснено їх класифікацію за різними критеріями.

Ключові слова: лексико-семантичний рівень мови, атракція, синонімічна атракція, мовний атрактор, параметри порядку в мові, лінгвосинергетика.

На сучасному етапі постнекласичного наукового пізнання набуває поширення синергетична парадигма. Синергетичний підхід застосовують до вивчення багатьох дисциплін, що дає змогу розширити їхні можливості у пізнанні сутності досліджуваного явища. Такий підхід до мови має багато спільного з усталеними поняттями мовознавчої науки, адже продовжує традиції розгляду мови як динамічної системи, розкриває зв'язок мови з іншими системами – соціумом, політикою, культурою, психікою людини.

Розвиток системи зумовлюють параметри порядку, спрямована вона до так званих атракторів – точок, в яких система певний час перебуває в стані рівноваги. Параметром порядку для мови є людина, її свідомість і створена нею культура [5]. Водночас мова входить у структуру інших систем і сама буде параметром порядку. «Мова – це типовий параметр порядку в суспільстві, який живе довше, ніж кожен із його носіїв» [16; 13] причому «мова як набір параметрів порядку існує тільки в кооперованій системі мізків» [9, 23].

На усіх рівнях мовної системи діє атракція – процеси, що забезпечують існування систем. На лексико-семантичному рівні виокремлюють синонімічну, паронімічну й антонімічні атракції. **Синонімічна атракція** – процес, що зумовлює утворення синонімічних рядів і зв'язок їхніх елементів один з одним на основі комунікативної значимості явища, позначуваного лексичною одиницею, що лежить в основі ряду [14].

За синергетичним підходом до синонімічної атракції «система синонімів розглядається як складна, нелінійна структура, що самоорганізується під впливом певних параметрів порядку» [8, 5]. Це парадигматичне явище, до складу якого належать не лише синоніми в строгому тлумаченні, а й квазісиноніми.

Розгляд синонімічної атракції із синергетичного підходу дає змогу з'ясувати, яким чином відбувається поповнення синонімічного ряду іншими одиницями і вибір одного з них у процесі комунікації, що й зумовлює **актуальність** пропонованої роботи. **Мета** статті – з'ясувати чинники, що сприяють процесу синонімічної атракції та спрямовують її, тобто особливості дії атракторів. Для її досягнення необхідно виконати такі **завдання**: сформулювати визначення атрактора стосовно мовної системи; класифікувати види атракторів за різними критеріями; показати функції атракторів у процесі синонімічної атракції.

Вивченням зазначеної наукової проблеми займаються вітчизняні та зарубіжні дослідники. Так, у мовознавчій літературі розглядаються атрактори у фонетиці (Ю.І. Леденьов, А. Ваймент), у лексико-семантичній підсистемі, а саме в ідіомах англійської мови (І.Г. Підгорбунська), фразеологізмах (В.Ф. Хайдарова), синонімах (І.П. Кривко, І.Д. Фришберг), у синтаксисі (І.Г. Воробйова), у тексті (І.О. Герман, В.А. Пищальникова, Н.А. Блазнава) та дискурсі (Л.С. Піхтовнікова, І.М. Яремчук, Л.В. Бронник).

Атракція синонімів відбувається у певному напрямку і під впливом визначених чинників. Для пояснення особливостей процесу атракції неможливо обійтися без звернення до таких елементів системи, як атрактор і параметр порядку. **Атрактор** – режим або стан, який притягує, вказує напрям розвитку системи, тобто це та точка чи їх множина, ціль, до якої прямує система, що самоорганізується; це «об'єкти, які «притягують» і направляють процеси організації і відбору в системі» [10]. Атрактори в мовній системі виконують дві основні функції – семантичну й референційну. Семантична стосується системи мови й полягає в здатності атрактора концентрувати в собі значення лексичних одиниць, що є елементами синонімічної атракції; референційна – це співвіднесення мовної одиниці із об'єктами й явищами позамовної реальності, кореляція мовної і позамовної реальності, сприяння зміні однієї під впливом іншої. З огляду на це розрізняють креативні і

дивні атрактори. **Креативний атрактор** – це образ-домінанта поняття, до якого притягуються синоніми. Якщо «розглянути явище атракції стосовно синонімії, то можна побачити, що всередині кожної синонімічної групи міститься атрактор, до якого притягуються різноманітні синоніми. [...] атрактором динамічної самоорганізовувальної системи виступає слово, яке становить собою фрактальну сутність, що складається із множини характеристик певного слова. Ця лексема у свідомості індивіда постає не як лексична одиниця, а як пережитий ним досвід. Слово містить різноманіття образів, пов'язаних з цим словом у свідомості індивіда» [8, 27–28]. Креативний, або семантичний, атрактор – ті точки в системі, що забезпечують їй динамічну стабільність. Вибір терміна *креативний атрактор* зумовлений: 1) наявністю такого терміна в попередніх дослідженнях, де стосовно тексту його розкривають як домінуючий сенс, зону притягання всіх елементів тексту, що дозволяє йому існувати як цілісності [5, 55]; 2) той факт, що утворені номінації тяжіють до цього атрактора своїм значенням і на його основі й творяться; 3) мотивація не породжувати неупорядкованості в термінології дисципліни, що лише усталюється. Натомість як альтернативний термін вбачається за доцільне використати й термін *семантичний атрактор*, що теж використовується в науковій літературі й чітко відображає суть позначуваного, адже є емантіка лексичної одиниці, що виконує роль атрактора, містить спільне для усіх інших концептуальне значення, складові якого актуалізуються, зсуваються, звужуються чи розширюються під час синонімічної атракції. «Говорячи про семантичний атрактор, можна згадати напрацьовану в когнітивній лінгвістиці теорію семантичних полів, яка дуже близька саме структуруючою функцією атракторів. З цього погляду поняття атрактора близьке до поняття ядра поля чи фрейма, чи містить у собі домінуючий зміст і може бути виражене словом чи фразеологічною одиницею» [15].

Спрямовує процес синонімічної атракції **дивний атрактор**. Це атрактор, який не можна наперед визначити, передбачити, «це притягувальна множина нестійких траєкторій у фазовому просторі дисипативної динамічної системи, структура дивного атрактора фрактальна» [12, 698]. «Точкою атракції можуть бути найрізноманітніші явища, наприклад соціальна ситуація в країні, сфера діяльності індивіда, освіта, вік, стать, що й буде впливати на вибір слів, що синонімізуються» [8], тож у системі мови дивним атрактором можуть бути: 1) факти, об'єкти, явища реального світу (позамовна реальність), 2) свідомість людини, 3) мова. Усі три сфери атракторів взаємопов'язані. Особливо на систему впливає когнітивна сфера людини, через яку відбувається сприйняття інших двох.

За теорією самоорганізації дивний атрактор одночасно буде й параметром порядку. **Параметр порядку** – це величина, кореляційна функція, що визначає ступінь подальшого порядку в системі, який виникає в результаті спонтанного порушення симетрії при фазовому переході [4]. Різняться параметр порядку і дивний атрактор в мовній системі тим, що перший зумовлює номінацію, є поштовхом для її творення чи виникнення, а другий – мотивує номінацію.

Як параметр порядку може розглядатися значення слова. Це стосується багатозначних слів: їхнє «значення стає унікальним лише у контексті специфічного речення. У контексті синергетики ми можемо сказати, що в таких слів є внутрішня симетрія, і що ця симетрія порушується при використанні слова в реченні, в якому це слово міститься, тобто порушується контекстом. Тож ми можемо уявити тлумачення тексту як створення параметрів порядку шляхом послідовності порушення симетрії» [16].

З огляду на свої особливості дивні атрактори поділяються на:

1) зовнішні і внутрішні: чинник зовнішнього чи внутрішнього середовища індивіда, який найбільшою мірою виявляється у визначений момент сприйняття й опрацювання інформації, і спрямовує процес синонімізації [6]. Універсальним зовнішнім атрактором є кольорова ознака об'єкта мовлення, яка зумовлює номінації різноманітних денотатів: грошових одиниць (*червінець, зелений*), політичних партій (*сині* – партія «Партія регіонів», *помаранчеві* – «Наша Україна»), *червоні* – «Комуністична партія»), футбольних команд (*жовто-чорні* – футбольний клуб «Буковина», *помаранчево-чорні* – «Шахтар», *верикові* – «Реал Мадрид») тощо;

2) об'єктивні та суб'єктивні. Останні охоплюють широке коло ментальних процесів: раціональне й образне сприйняття реальності мовцем, його асоціації, аналогії. Цим пояснюється те, що при синонімічній атракції йдеться про квазісинонімію, адже у складній системі асоціацій людини синонімізуватися з огляду на ситуацію «тут і зараз» можуть будь-які поняття. Приклад зовнішнього об'єктивного атрактора – суспільні події. Позамовний факт

нападу на журналістів 18 травня 2013 року Вадима Тітушка був для мовної системи атрактором, зумовив виникнення нової номінації через процес деонімізації. Так виник термін *тітушки* на позначення «найманців, часто люмпенізованих кримінальних елементів, гопників, молодиків, у тому числі спортсменів, які використовувалися українською владою для застосування фізичної сили і участі в масових сутичках; зокрема, для перешкоджання діяльності опозиційних активістів та для дій проти вуличних протестів: провокацій, підпалів машин, залякування, побиття та розгону демонстрацій, впливу на процес голосування на виборах тощо» [11]. Термін почав масово й активно використовуватись в народі та пресою, навіть іноземною;

3) колективні й індивідуальні. Умовний поділ атракторів на колективні (прецедентні феномени, загальнолюдські категорії, одиниці ядра ментального лексикону й формальні лінгвістичні характеристики) й індивідуальні (тілесні відчуття, емоційні оцінки й елементи індивідуального досвіду), які вступають у відношення як взаємовиключення, так і взаємодоповнення [6]. Яскравим прикладом, коли прецедентні тексти стають номінацією особи чи осіб, є помилка Віктора Януковича в анкеті кандидата на пост президента – «*проффесор*», а також типове звертання Віктора Ющенка «*любі друзі*», яким позначають членів його команди та союзників.

У мовленні сильні емоції мовця як індивідуальний атрактор зумовлюють нанизування синонімів, тобто поєднання їх синтагматичним зв'язком: *Ідея полягає в тому, щоб дати волю і владу мудрим. У нас стільки розумних, чесних, порядних людей, а правлять негідники, хапуги й нікчеми* (Gazeta.ua, 2013).

Серед дивних атракторів особливе місце посідає дискурсивний атрактор, який зумовлений мікроконтекстом і представлений одним з його компонентів. Він виявляється в переназиванні об'єкта позамовної реальності з використанням лексичної одиниці, що перебуває в препозиції до створюваної номінації у межах публіцистичного тексту. Мовною одиницею, форма і частково значення якої переносяться як номінація на іншу одиницю, є як створений автором текст: *Була б дев'ята нічия, якби оборона господарів не прогавила незадовго до фінального свистка молоду надію динамівців Артема Кравця. Надія, щоправда, в цьому сезоні відзначилася лише вперше (після розкішного пасу Шевченка), а це не показник для претендента на місце в основі чемпіона України («Україна молода», 2009), так і цитата особи, про яку йдеться в тексті або яка безпосередньо дає інтерв'ю, висловлювання інших осіб,*

груп, установ, органів влади тощо: *«Комітет вважає, що напередодні виборів слід створити «додаткові запобіжники, які б прибирали спокусу скорегувати вибір громадян через зміни до Конституції». Одним із таких «запобіжників», на думку експертів, може стати референдум («Україна молода», 2009), Ці ж фанатки жваво обмінювалися думками про те, «які ж падлюки всі ті мужики, що ополчилися проти нашої Юлечки, розумнички й красунечки». Появи «красунечки» довелося чекати довго («Україна молода», 2009).*

Для номінації, мотивованої дискурсом, характерна зміна семантики використовуваної лексичної одиниці. Її значення змінюється часом навіть на протилежне, з іронічним відтінком: *Керівництво компанії заявило, що йдеться про її реформування та оздоровлення діяльності, але кілька тижнів поспіль пасажери «АероСвіту» на собі перевіряли те «оздоровлення» – десятки рейсів були скасовані чи затримані («Час Київщини», 2013).*

У межах вузького контексту, яким є один публіцистичний текст будь-якого жанру, дискурсивний атрактор спричиняє деонімізацію: *Хто дав «золоту грамоту» для такої руйнації?*

*Можливо, відповідь знає Андрій Мазнев, керівник і, як подекують, основний співласник товариства, якому свого часу і «дісталось» усе це майно... Чому тодішня району влада не стала на чати й не завадила таким «мазневим» знищенню хлібохарчкомбінату, ресторанного комплексу, АТП? («Час Київщини», 2013), використання власної назви для позначення ряду об'єктів такого ж типу: *В Ірпені гостинно відчинила двері для малюків «Фортеця» – саме таку назву має новий дитсадок, який збудовано на вулиці Суворова. [...] Наші зусилля й надалі спрямовуватимемо на те, щоб малеча мала у своєму розпорядженні такі «Фортеці» («Час Київщини», 2013). Мікроконтекст при такій номінації – параметр порядку для комунікативного акту. У процесі біфуркації мовець (автор) обирає потрібну номінацію, і вирішальним чинником під час її вибору стає дивний атрактор, представлений елементом мовного контексту – лексичною одиницею, форма якої переноситься на об'єкт номінації. Дискурсивним атрактором найчастіше стає одиниця тексту, що розміщена в попередньому реченні.**

До компонентів синонімічної атракції в парадигматиці належать вторинні номінації, зокрема евфемізми та дисфемізми. Етикет, мовні табу – атрактори для виникнення евфемізмів. У комунікативній ситуації, коли мовець відповідно до прагматики свого мовлення має намір

використати дисфемізм, але все-таки використовує нейтральну мовну одиницю, у системі мовлення в ситуації біфуркації сильнішим виявився зовнішній аттрактор – мовленнєвий етикет. Атрактор стає репелером – елементом системи, що своєю дією протиставляється аттракторові: відштовхує, відтягує систему від динамічної рівноваги. «Якщо аттрактор позначає той стан рівноваги С-системи [самоорганізувальної системи – Ю.П.], до якого вона прагне як до своєї мети, то репелер виражає своїм змістом усі обмеження й заборони для системи» [7]. Якщо переважить прагматична установка мовця, то система обере інший стан динамічної рівноваги.

Отже, аттрактори як елементи системи, що вказують їй шлях розвитку й певний час утримують її в стані рівноваги діють в системі мови та мовлення. Атрактор одночасно може бути й параметром порядку, а також перетворюватись на репелер. За основними функціями аттрактори поділяються на креативні (містять домінуючий сенс, навколо якого зосереджені й на основі якого виникають інші одиниці синонімічного ряду) й дивні (спрямовують процес атракції в певному напрямку). За сферою, де вони містяться і кількістю суб'єктів мовлення, що їх продукує, аттрактори класифікують на зовнішні і внутрішні, об'єктивні й суб'єктивні, колективні й індивідуальні. Часто одночасно діють і внутрішні, і зовнішні аттрактори. Останні можуть міститись у позамовному контексті, тобто в межах інших систем (історія, культура, політична ситуація), та мовному. Особливим видом аттракторів є дискурсивний. Його функції полягають у повторній номінації об'єкта мовлення в публіцистичному тексті, наданні йому емоційно-оцінного забарвлення, зокрема іронічного відтінку, може він спричинити й деонімізацію.

Подальше вивчення процесу атракції в складних системах, якими є мова й мовлення, може бути спрямоване на уточнення класифікації аттракторів, виявлення закономірностей їх функціонування на різних мовних рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блазнова Н.А. Точечные аттракторы в структуре текста : дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01, 10.02.19 / Блазнова Наталья Анатольевна. – Кемерово, 2002. – 138 с.
2. Болдырева Э.Т. Креативный аттрактор как структурный компонент текста : дис. ...канд. филол. наук: 10.02.19 / Болдырева Эльвира Тагир овна. – Оренбург, 2007. – 208 с.
3. Бронник Л.В. Типы аттракторов концептов в дискурсе / Л.В. Бронник // Вестн. М айкоп. гос. технолог. ун-та. – 2010. – Вып. 4. – С. 91–96.
4. Буданов В.Г. М етодология синергетики в постнеклассической науке и в образовании / В.Г. Буданов. – Изд. 3-е, доп. – М . : Изд-во ЛКИ, 2009. – 240 с.
5. Герман И.А. Введение в лингвосинергетику / И.А. Герман, В.А. Пищальникова. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1999. – 130 с.
6. Гирнык А.В. Синергетическая модель концепта «жизнь»: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Гирнык Анастасия Викторовна. – Тверь, 2011. – 19 с.
7. Глоссарий понятий синергетики [Электронный ресурс] / Л.С. Пихтовникова // Синергетика: обзоры, работы, новые направления. – Электрон. текст. данные. – Режим доступа: <http://synergy.kh.ua/index.html> (дата обращения: 15.09.2015). – Название с экрана.
8. Кривко И.П. Специфика синонимической аттракции в лексиконе индивида: синергетический поход : дис. ...канд. филол. наук: 10.02.19 / Кривко Ирина Петровна. – Курск, 2010. – 169 с.
9. Онтология и эпистемология синергетики / РАН, Ин-т философии ; редакторы В.В. Аршинов, Л.П. Киященко. – М ., 1997. – 159 с.
10. Пихтовникова Л.С. Дискурс байки у синергетичному аспекті (на матеріалі української, російської та німецької байки) // Незгасимий словосвіт: зб. наук. праць на пошану професора Володимира Семеновича Калашника / Укл. Микола Філон, Тетяна Ларіна. – Х. : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 519 – 527.
11. Тітушки [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енцикл. – Електрон. дані. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%96%D1%82%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B8> (дата звернення: 02.02.2015). – Назва за екрана.
12. Физическая энциклопедия. В 5 т. Т. 4 / Глав. ред. А.М . Прохоров, ред. кол. Д.М . Алексеев, А.М . Балдин, А.М . Бонч-Бруевич, В.С. Боровик-Романов и др. – М . : Большая Российская энциклопедия, 1994. – 704 с.
13. Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Ивина. – М . : Гардарики, 2004. – 1072 с.
14. Фришберг И.Д. Когнитивный аспект синонимической аттракции глагольных номинаций: на материале английского и русского языков: дис... канд. филол. наук: 10.02.20 / Фришберг Ирина Давидовна. – Челябинск, 2006. – 196 с.

15. Хайдарова В. О некоторых видах аттракторов (на материале фразеоподсистемы языка Интернет-общения) / В. Хайдарова // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2008. – № 20. – С. 203–208.

16. Хакен Г. М ожем ли мы применять синергетику в науках о человеке? / Герман Хакен // Синергетика и психология. – М. : Янус-К, 2000. – Вып. 2. – С.11–25.

REFERENCES

1. Blaznova, N.A. (2002). *Tochechnye attraktory v strukture teksta*. Diss. kand. filol. nauk. Kemerovo, 138 p .
2. Boldyreva, Je.T. (2007). *Kreativnyj attraktor kak strukturnyj komponent teksta* Diss. kand. filol. nauk. Orenburg, 208 p .
3. Bronnik, L. V. *Tipy attraktorov konceptov v diskurse*. *Vestnik Majkopskogo gossudarstvennogo tehnologicheskogo universiteta*, 2010, issue 4, pp . 91-96.
4. Budanov, V.G. (2009). *Metodologija sinergetiki v postmeklассической науке i v obrazovanii*. M oscow, LKI Publ., 240 p .
5. German, I.A., Pishhal'nikova V.A. (1999). *Vvedenie v lingvosinergetiku*. Barnaul, Alt. un-t Publ., 130 p .
6. Girnyk, A.V. (2011). *Sinergeticheskaja model' koncepta «zhizn'»*. Avtoref. dis. kand. filol. nauk. Tver', 19 p .
7. *Glossarij ponjatij sinergetiki*. Available at: <http://synergy.kh.ua/index.html> (accessed 15 September 2015).
8. Krivko, I.P. (2010). *Specifika sinonimicheskoi atrakcii v leksikone individa: sinergeticheskij pohod*. Diss. kand. filol. nauk. Kursk, 169 p .
9. Arshinov, V.B., Kijashhenko, L.P. (1997). *Ontologija i jepistemologija sinergetiki*. M oscow, 159 p .
10. Pikhtovnykova, L.S. *Dyskurs bajky u synerhetychnomu aspekti (na materialy ukrains'koi, rosij's'koi ta nimets'koi bajky)*. Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu profesora Volodymyra Semenovycha Kalashnyka *Nezghasymyj slovosvit*. Kharkiv, Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V.N. Karazina Publ., 2011. pp . 519-527.
11. Titushky . Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%96%D1%82%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B8> (accessed 02 February 2015).
12. Prohorov, A.M . (1994). *Fizicheskaja jenciklopedija*. M oscow, Bol'shaj Rossijskaja jenciklopedija Publ., vol. 5, 704 p .
13. Ivin, A.A. (2004). *Filosofija*. M oscow, Gardariki Publ., 1072 p .
14. Frishberg, I.D. (2006) *Kognitivnyj aspekt sinonimicheskoi atrakcii glagol'nyh nominacij: na materiale anglijskogo i russkogo jazykov*. Diss. kand. filol. nauk. Cheljabinsk, 196 p .
15. Hajdarova, V. *O nekotoryh vidah attraktorov (na materiale frazeopodsystemy jazyka Internet-obshhenija). Problemy istorii, filologii, kul'tury*, 2008, no. 20, pp . 203–208.
16. Haken, G. *Mozhem li my primenjat' sinergetiku v naukah o cheloveke? Sinergetika i psihologija*. M oscow, Janus-K Publ., 2000, issue 2, pp . 11–25.

The article deals with the attractors, which functional at lexical-semantic level of the language system. The synergetic approach was used for explication this language phenomenon. The definition of atractor has been discussed. The text gives a valuable information on the types of attractors. The functions of artactor in case on synonymic attraction in Ukrainian journalism were considered.

Key words: language attraction, lexical-semantic level of the language system, lexical-semantic processes, synonymic attraction, synonymic row, language attractor.